

vagy távolabbról körülállták, már tudták ezt. Akik pedig összegyűjtött munkái három kötetét olvasva Bibó István gondolatainak dús lakomáján részt vesznek, majd tudni fogják.

NIKODÉMOSZ

A fenti ismertetést a – névtelen – budapesti szerző a Bibó-művek első három kötetének megjelenése után írta. Az Európai Magyar Protestáns Szabadegyetem a Bibó-kiadást végül egy negyedik kötettel is kiegészítette.

SZEREPTÁVOLÍTÁS

Hankiss Ágnes: *Kötéltánc (A társadalmi azonosságtudat válsága)*. „Gyorsuló idő” sorozat. Magvető Kiadó, Budapest, 1984. 280 old.

A szerző egyik eszmény- és mintaképének, Erving Goffmannak a leírását veszem kölcsön; „Az az én-kép, amely (az interakció részvevője) számára a pusztá részvétel nyomán alakult ki – virtuális énje az adott kontextusban –, olyan, hogy aktívan manipulálva a helyzetet, szemmel láthatóan visszahúzódik tőle. (...) Ezt a ‚hatásosan’ kifejezett hangsúlyos eltérést az egyén és vélt szerepe között szereptávoltításnak (role distance) fogom nevezni. Egyfajta rövidítésről van itt szó: az egyén valójában nem a szerepet tagadja, hanem azt a virtuális ént, amelyet a szerepe mindenki számára tartalmaz, aki csak elfogadja. (A ‚szereptávoltítás’ kifejezés)... csupán azokra a viselkedésfajtákra vonatkozik, amelyeket a jelenlévők a szerepjátszó és a szerep közötti szoros kapcsolat szempontjából lényeges elemnek tartanak, méghozzá abból a szempontból lényegesnek, hogy utal rá: a szerepjátszó valószínűleg nem ragaszkodik szerepéhez, sőt, ellenáll neki.” (Goffman: *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*, Gondolat, Budapest, 1981, 41–42. old.) Hankiss Ágnes ilyen és ehhez hasonló eszközökkel közelít a politikába bonyolódott értelmiségi, a hintapoliti-

kus stb. kvázi-szellemtörténeti vagy kvázi-kultúrmorfológiai típusaihoz, ám a nemzedéke dilemmáinak ásott verembe maga esik bele. Hankiss Ágnes ügyes és gyakorlott szereptávolító, és ez szédületes sikerének – no nem a titka, hisz az egész nagyon is nyilvánvaló, hanem – az oka.

Hankiss Ágnes pár éve hallottam először dicsérni egy Wartburgban, amellyel levittek a kaposvári – tetszik érteni? a *kaposvári* – színház valamelyik előadására. A Kaposvárra tartó Wartburg jelképes – mit jelképes! *emblematicus!* – színhelye „a magyar Susan Sontag”-ot köszöntő hangtalan és általános tapsviharnak. Mert: értelmiségiék gépkocsiban; gépkocsiban ugyan, de Wartburgban, amely az összmagyar meggyőződés szerint nem igazi autó, éppen ezért kissé *camp* jellegű (a *camp*ról lásd az eredeti Susan Sontag magyarul is kiadott sikeres esszéjét), és miközben fogyasztói szokásaink tartózkodó hedonizmusáról és modernségéről árulkodik, van benne valami bumfordian középkelet-európai konnotáció. Kaposvár pedig szintén fogyasztói, *recte*: műélvezői szokásaink bájos ambivalenciájára utal: 1. művészet, mert rázós? 2. rázós, mert művészet? 3. rázós-e igazán? 4. művészet-e igazán? Tovább: azért megyünk *le* Kaposvárra, hogy valami kelet-európai rázósságot lássunk, áthallásokra füleljünk s ekképp alkossunk a kiábrándultságban, a kritikusságban mintegy befogadói közösséget, s előadás után szekszárdi vörös fölött bólogatva gyakoroljuk a *herrschaftsfreie Kommunikation*-t? Vagy azért, hogy a színpadra *varászolt* szabadság levegőjén át a rázós célzásokkal semlegesített vegytiszta művészetet szíjjuk magunkba? Ugyanakkor a Wartburgban és az előcsarnokban egyaránt védekeznünk kell a kimondatlan vád ellen, hogy Kaposvár (vagy Hankiss Ágnes) *divat*, hisz a divat kiment a divatból. Hiába, nincs más színház – sütik le seprőpilláikat a mellbimbóig kigombolt, cigányszoknyás *connaisseurök*. Hiába, a Hankiss, úgy értem, az Ági (nem tévesztendő össze névrokonával, dr. Hankiss Elemérrel) marha jó, na. És nem is a bennfenntesség okán *Ági*, hanem mert az úgy lazább, *capito*? A kaposvári színház, a székesfehérvári kiállítások, az Új Zenei Stúdió-koncertek tipikus látogatója, a Budakeszi úti és Báthory utcai zártkörű vetítések habituéje, a Fiatal Művészek Klubja alagsorának zsíroskenyeret és kadarkát *celebráló* marginális műszakadtja „nem a szerepet tagadja, hanem a virtuális ént, amelyet a szerep tartalmaz”. Aki részt

vesz a Közgazdasági Egyetem vagy a Rakpart Klub *rázós* vitáin, aki megszerzi a Művelődéskutató Intézet egynémely *rázós* sokszorosítványát vagy Gombár Csabának, az MSZMP Társadalomtudományi Intézete ifjútörökjének politikai kisszótárát, aki megsüketülve tántorog ki a *rázós* punk-koncertről, hogy otthon *föl-rakja* Telemant vagy Schützöt, eljátssza az ellenzékiesség vagy fél-ellenzékiesség rituáléját, lehetőleg következmények nélkül — annak tehát az „ellenzékiesség” szerepét saját jól fölfogott érdekében is távolítania kell, de persze a kockázatmentes *ugrálás* vagy *nyüzsgés* kellemetlen imagóját is: marad a szaggatott, félmondatos (ön)íróia. Ambivalensek vagyunk, apa, ez tény.

Az efféle szereptávolítási bonyodalmaknak Hankiss Ágnes egyszerre ideológusa, balekja, áldozata és hőse. Lássunk néhány ilyen szerepet.

1. *Rezignált beépülés* (mármint a rendszerbe) *A nem autentikus lét* című kezdő tanulmány, amely a továbbiakat is megalapozni hivatott, igen őszintén, némi száraz találékonysággal tárja eléink, hogy az ember — „az ember” szerzőnknel szinte mindig a politizáló értelmiségi — szeretne értelmes és hasznos munkát végezni és az egészséges önérvényesítésről sem mond le, noha a társadalmi környezet meglehetősen utálatos. (Vö. Kurt Tucholsky—Hanns Eisler: *Das Lied vom Kompromiss*, 1919.)

Itt szerzőnk két alapszituációt különböztet meg: az egyértékűt és a kétértékűt. Nem csoda — írja —, hogy az autentikusság választásán alapuló egzisztencialista szabadságfogalmat Sartre 1943-ban dolgozta ki, amikor a náccal szemben csak egyfajta választás volt lehetséges, — a *nem*. (?) „De hogyan cselekedjék az autentikusságra törekvő, nevezzük így: *kétértékű* társadalmi szituációban, amelyben az autentikus politikai cselekvés alapvető követelménye, a közösség sorsáért érzett felelősség sem a teljes azonosulást, sem a teljes szembefordulást... nem engedi meg. (...) A kétértékű szituációban tehát csak az olyan cselekvés lehet autentikus, amelyik a közösség érdekében őrizni próbálja a szituációban rejlő értékeket, megőrzésre érdemes elemeket — s ezeket sem szerepekért, sem irracionális elképzelésekért nem kockáztatja —, ugyanakkor azonban eltökélten, önáltatások és kompromiszsumok nélkül, az értéktelen, elvetendő elemek megváltoztatására törekszik. (...) Hiába törekszik... az ember arra, hogy a maga kétértékű viszonyulását autentikus politikai cselekvéssé formálja, a

kétértékű szituáció — talán mert nem eléggé előrelátó... — még szimbolikus síkon sem engedi magát megbontani, és erőszakos módon polarizálva az emberi magatartásokat, az „igen”-t is és a „nem”-et is csupán egyértelmű, totális formában fogadja el hitelesnek.” (14–15. old.)

Elnézést a hosszú idézetért, de a szerző fogalomcsúsztatásai nagyon tanulságosak. A baj már azzal kezdődik, hogy az ún. egyértékű szituáció is kétértékű, legfőljebb élesebb. Hiszen, ha emlékezetem nem csal, valaki azért fasiszta is volt 1943-ban. Sőt: akkor is voltak olyanok, akik azt gondolták, hogy „az autentikus politikai cselekvés” nem engedi meg „a teljes szembefordulást”, pl. nagybányai vitéz Horthy Miklós és kiugrási irodája. Szembeszökő, mennyire mondvacsinált ez a tipológia. Egy elszólás arról is képet ad, hogy *mit* is tekint az író kétértékű szituációnak, jelesül az, ahol azt mondja egy *szituációról*, hogy „nem eléggé előrelátó”. Továbbá pejoratív értelemben szól „a szerepek”-ről, csak így jelző nélkül, „az irracionális elképzelések” társaságában — amelyekért, ugye, nem szabad kockáztatni a „megőrzésre érdemes elemek”-et. Egy pillanatig úgy tetszhet, hogy csak a szembeszegülő vagy „az ellenzéki” magatartás „szerep”. S a leírás végén egy olyan polarizáció képét kapjuk, amely az ún. egyértékű szituáció jellemzésére emlékeztet. Hankiss Ágnes maga sem veszi komolyan tipológiáját. Miután a *hözöngés* és a kompromisszumkeresés buktatóit is bemutatja, a megoldást a „magas színvonalú munkateljesítmény”-ben véli megtalálni, amelyben „majd a fejlődés pusztá ténye feloldja a kétértékű szituáció... mélyen gyökeredző intoleranciáját”. Mintha ezt a szituációt nem éppen az ilyesfajta teljesítmény akadályaként értelmezte volna az imént, s mintha volna olyasmi, mint „a fejlődés pusztá ténye”. S mind ebből hirtelen ugrással azt „hozza ki”, hogy a nem-autentikus emberek együttese kénytelen elfojtani mintegy a fölöttes énjét, amelyből a felelősségerkölcshangja harsog, mivel ezt követeli az alkalmazkodás a „kétértékű” létező szocializmushoz. Senki nem lehet erkölcsös — pardon: autentikus —, és ezt a szerző fájlalni látszik, mégis jellemző, hogy az *elfojtott* autentikus (= jó), sugallja Hankiss Ágnes, tehát épüljünk be, ha élni akarunk, borúlátóan és rezignáltan, egye meg a fene.

2. „Magyarság” mint a szituáció átka és szépsége Pompásan ül a könyv trükkje, amely az áramvonalasan nyugati megközelíté-

seket a historizáló magyar képzeletnek hagyományosan kedves témákra – Martinovics, Bethlen Gábor – vetíti. Nincs benne ízetlen honleányi vallomás, de diadalittasan enged a divat parancsának, amely szerint föl kell végre hagynunk a meddő elméletieskedéssel, törődjünk végre saját dolgainkkal (ez nálunk mindig a hazai politikai *történelmet* jelenti), ismerjük föl, honnan jövünk, helyünk a világban stb., stb. Szereptávolítás: a nemzeti érzés újabbkeletű föllobbanásával szemben hűvös tudós, de az elméleti kihívással szemben matter-of-fact, szemérmes honleány. A társadalomtudományi instrumentárium csak alázatos szerszám az *önismerethez* (újabb divatos bűvszó), s ezzel elhárítottuk azt a sztereotípiát, amely az ún. általánosságokkal való foglalkozásban mindig valami magyartalant orront. Ugyanakkor eltávolítottuk a provinciális látszatokat (helytörténész! nyelvőr!) is, hisz „ez bárhol megáll”, a témától függetlenül. Már maga a történeti portré-műfaj is 30-as évekbeli hangulatot ébreszt, márpedig – ve- gyük csak észre – a közérzület ma a 30-as éveket tekinti hallgatólagosan *magyarnak*, ahogyan a reformkorban a honfoglalást, a századfordulón a reformkort, a 30-as években – pártállástól függően – a nyelvújítás előtti időket vagy a kiegyezés korszakát. Bizonyos értelemben Hankiss Ágnes nagyon is jól ért a szociálpszichológiához. Jó érzékkel játszik a 30-as évek föltámadt köz- helyével: konkrét = magyar.

Magyar értelmiségi portréja a XVIII. és a XX. század nyolc- vanas éveiből: „Hősünk (Martinovics), félig gyermekként, össze- kötötte sorsát egy eszmerendszerrel, amellyel azután azonosulni elvei, szakítani pedig énérvényesítő törekvései nem engedték.” (81. old.) Abban az illúzióban ringatta magát, hogy „az egyházi szervezet tiszteletben tartja függetlenségét, véleményalkotási szabadságát s elfogadja egész szabálytalan ‚képletét’ – mint rend- kívüli képességeinek kényszerű költségét”. De a szervezet lekap- csolja Martinovicsot az énérvényesítés szabad pályáiról, méghozzá diszkrétan és látszólag esetlegesen, burkoltan, titokzatosan, infor- málisan. A rejtélyes balsors lázadásba és (nem vagy!) besúgásba sodorja a szászvári apátot. Hiszen a Szervezet „*a benne rejlő ha- szonért nem vállalja a benne rejlő kockázatot*” (102. old. kiemelés az eredetiben). Mit tehet az állami ember? Lázad és besúg. Az esszé kettős figyelmeztetése: állam, vigyázz, ha a középszerűekre, azaz nem ránk építesz, elvadítasz magadtól bennünket; pajtások,

vigyázzatok, ha túlzásba viszitek a függetlenséget, fejjel mentek a falnak és erkölcsileg is kompromittálódtok. Hiába azonban a figyelmeztetés, mert a szerző beállítása szerint a kelet-európai etatizmus körülményei között a „képlet” végzetesen szükség-szerű; ennek kellene megváltoznia ahhoz, hogy szuverén — pardon: autentikus — személyiségek kibírják az életet, ám hogyan változzék, ha a szuverén egyéniségeket nem hagyja az állam, hogy megváltoztassák őt? Hajh, magyar fátum. „Az együttműködő reformizmusnak nincs igazi talaja...”

De ez még semmi: „A küldetés — amely formáját tekintve *kötéltánc*-hoz hasonlítható — egyrészt magában foglal egy célt, ami most egy egész közösség érdekével azonosítható; másrészt pedig eszközként s egyben szükséges rosszként ügyes mimikrit és kényszerű megalkuvást. A megalkuvás azonban ekkor még nem tartalmaz semmi jóvátehetetlent, az eszköz — erkölcsi tartalmát tekintve — megfelel a választott célnak. (...) Csapdává kovácsolódik azonban azon a ponton, amikor Bethlen felismeri, hogy a kötéltáncot eredményesen végigjárni csupán hatalmi helyzetből lehet; máskülönben a cselekvőt elnyeli a megalkuvás mindennapi mocsara.” (204. old.) Ne törődjünk most a sokatmondó képzavarral, s avval sem, hogy Pozsgay Imre, a Hazafias Népfront főtitkára még miniszter korában Kádár Jánost hasonlította Bethlen Gáborhoz, s Lippa átengedése nyilván Nagy Imre fölakasztását jelképezte. De a párhuzam félreérthetetlen itt is: „Egész életpályáját (ti. a Bethlenét) áthatja majd az a szándék, hogy a világnak megmutassa, a rosszat jóra (is) használja. A fejedelem arra törekszik, hogy cselekedetei majd egy olyan történeti sort alkossanak, amely mögött a *visszanéző* tekintet egységes célokat fedezhet fel...” (232. old.) Élete végén a nagy kérdés a magány és az *utódlás* kérdése... stb.

Magyar fátum. S az a szép benne, hogy fatális, és hogy szuggerálják: csak mi érthetjük meg. A sajátunk. Másnak orra tőle fokhagymás. Összebújunk, magyarok, s esztétikus árulásainkon tünődünk. Be szép is ez, legények. Szereptávolítás: mindazonáltal *mi* nem vagyunk árulók, csak beavatottak, akik értik a dolgot.

3. *Tout comprendre c'est tout pardonner* „Ne csodálkozz e kokainistán, Gondolkozz el az okain is tán, S megérted” — írja Kosztolányi halhatatlan kecskerímében. Karády Katalin megint divatba jött Magyarországon a hetvenes években. Vajon miért?

Mert megszakadt a történelmi folytonosság, s az emberek (?) kontinuitást akarnak. A rekedten bűgő hangú Mata Hari a háborúval kapcsolatos pszichés zavarainkat fejezi ki: legyőztek bennünket, s ennek örülnünk kell, illetve angolbarátok voltunk, de azt nem volt szabad – és különben is, ne mindig bennünket szidjanak. Nagyon leleményesen írja le Hankiss Ágnes a sok butaságot, amit az emberek Karádyról – és Horthyról és Hitler-ről és Sztálinról – gondolnak. A konklúzió rezignált: ilyenek az emberek, a kontinuus történelmi igazságot akarják, *csak kedvező legyen*. Szereptávolítás: a szerző nem bánná... – de hát ő fölnőtt értelmiségi, ezért bánatosan mosolyog. Csacsi kis magyarok. Vagyunk.

4. *Co-starring: the Author*. Hankiss Ágnes maga is sztár, ennek összes kellékével. Tehát: látható személy. Szereptávolítás: a szerző szerző. Szereptávolítás: a szerző nő. Nem tudós, nem közéleti személyiség, nem irodalmi értelemben vett esszéíró. Egy hang. Nem behízelt, feminin hang. Csak mondja a magyar fátumot: szereptávolítás: csinálja. Mint társadalomtudós: beépült. Szereptávolítás: kimondja. Szereptávolítás: kétértelműen mondja ki.

Egyre híresebb és sikeresebb lesz, miközben kacérkodik (szereptávolítás: *hűvösen* kacérkodik) a magyar történelemmel. Lelke rajta.

TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS